

FILOZOFIA NA OBRATNÍKU RAKA

TEODOR MÜNZ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Donedávna len novotomistická filozofia volala po návrate do stredoveku a novoveká filozofia sa stala predmetom jej kritiky. Teraz sa k nej pridala i ekofilozofia a v istom zmysle sa chce vrátiť nielen do stredoveku, ale aj ďaleko zaň.

Dôvody tohto volania sú vcelku známe. Vzdialili sme sa od prírody, vedou a technikou sme sa jej odcudzili, stratili sme s ňou, našou matkou, intuitívny detský kontakt, zracionálneli sme, vidíme v nej stroj, ktorý síce splodil vyvíjajúci sa život, ale sám nie je živý, nevyvíja sa, nemá zmysel, účel, cieľ, iba ak slúžiť Nám, jeho pánom. Dnes je však už očividné, že sa vyvíja nielen život, ba nielen celá Zem, ale celý vesmír, že má začiatok, diferencuje sa na zložité štruktúry, kamsi smeruje a bude mať aj koniec. Zem je živá, tvrdia mnohí autori, a možno, že je jedinou živou planétou v Galaxii, ba v celom vesmíre. Ako živá splodila ostatný život a je teda našou skutočnou, a nie metaforickou matkou. Staré národy to vedeli, a preto sa musíme vrátiť k ich mentalite, pravdám, musíme prestať ničiť Zem, ostatný život na nej, uznať znovu jej posvätnosť, účelnosť, cieľuprimeranosť, obnoviť úctu k nej, odantropocentrizovať a zbiocentrizovať, ba skozmocentrizovať sa.

Kým sa teda postmoderna rúti dopredu, ekofilozofia sa z veľkej časti vracia dozadu, hoci občas aj na základe nových fyzikálnych, geologických, biologických a iných poznatkov. Nehovorí sa ani tak o duši Zeme, živočíchov ako skôr o pozemských i vesmírnych atraktoroch, o fyzikálnom chaose, fluktuáciách, fraktáloch, fyzikálnych poliach, biologických klimaxoch, dokonca aj o morfických poliach a iných faktoroch, ktorými sa vysvetľujú deje vo vesmíre, na Zemi, v živote i v človeku, mechanizmus a cieľ ich vývinu, sloboda ľudskej vôle a iné javy.

Vracia sa teleologický výklad javov teraz už nielen na Zemi, ale v celom vesmíre, výdatne podporený kozmologickou teóriou veľkého tresku a vývoja vesmíru po ňom. Ruka v ruke s tým sa vracia aj ich teologický výklad a stvorenie sveta bohom, pričom jeho starostlivosť, najmä o človeka, sa podopiera novými argumentami. Vyšpekuloval sa tzv. antropický princíp. Jeho silný a finálny variant oveľa veľkodušnejšie, ale aj nezáväznnejšie než kedykoľvek doteraz špekuluje o tom, že vesmír od veľkého tresku pracoval k Zemi, k životu a napokon k človeku na nej a k inteligentným bytostiam vo vesmíre vôbec ako k jeho pozorovateľom. Je očividné, že tieto špekulácie súvisia s myšlienkou boha-stvoriteľa, hoci antropický princíp priamo o ňom nehovorí. Vytvorili ho totiž viac-menej exaktní prírodovedci, nie teológovia. Vesmíru sa tu však pripisuje nejedna vlastnosť boha a vnútorná logika týchto úvah vedie k ešte väčším ťažkostiam, než aké sú spojené s otázkou boha v teológii, najmä pokiaľ ide o jeho vzťah k ľudskému osudu na Zemi.

A tak sa vraciame v novej podobe aj k starému geocentrizmu, lebo podľa niektorých prírodovedcov život existuje len na Zemi. Nie je vraj možné, aby sa toľko podmienok

potrebných pre jeho vznik a vývoj ešte niekde inde zopakovalo. Ak teda stredom sveta bola kedysi len Zem, hoci kvôli človeku, teraz má ním byť sám človek, a to doslova: Celý vesmír vraj pracoval k jeho vytvoreniu a dláždil mu od prvopočiatku cestu. Zem, „prášok vo vesmíre“, už nie je cieľom, ale prostriedkom. Tu už možno hovoriť o kozmickom antropocentrizme, o novej, nádorovito rozbužnenej forme ľudského narcizmu. Nie je to totiž nepriama snaha podporiť novými argumentami primát a panstvo človeka na Zemi, ba v celom vesmíre? A to v dobe, keď sa antropocentrizmus všeobecne kritizuje ako ekologicky, morálne a inak škodlivý! Ale myslím, že to má aj iné príčiny.

Nielen že antropický princíp má viac variantov, ale sa aj variované podávajú a interpretujú. Pre jednoduchosť a výstižnosť sa opriem o formuláciu, ktorú nachádzam v **Kozmose** 1995, č. 3. „Silný antropický princíp, ktorý sa presadzuje čoraz viac, tvrdí, že vesmír musí mať také vlastnosti, ktoré v určitom štádiu jeho histórie umožňujú vznik a vývoj života, vrátane človeka, pozorovateľa a finálny antropický princíp, ktorý je odnožou silného, je zameraný do budúcnosti a optimisticky tvrdí, že vznik inteligentného života je vo vesmíre nevyhnutný a keď raz vznikne, jeho ohniská nikdy nevyhasnú.“ ([1], 15). Podľa Mojžišovej knihy *Genezis* boh netvoril svet s úmyslom stvoriť na konci človeka – túto ideu dostal len na šiesty deň. A netvoril vesmír tak, aby v ňom všetko od prvopočiatku pripravovalo cestu človeku. Kozmológovia a astronómovia idú teraz ďalej. Sám vesmír sa vraj od začiatku pripravoval na vznik pozorovateľa a všetky svoje parametre upravil tak, aby človek mohol do všetkého zapadnúť ako posledné koliesko do stroja. Pripravoval sa naň nielen na Zemi, ale už dávno predtým, keď naša slnečná sústava ešte neexistovala. Ako konštatuje ešte triezvo J. Grygar, „fyzikov i astronómov čím ďalej tým viac zaráža zistenie, že mnoho fyzikálnych veličín je v podivuhodnom vzťahu k jednoduchému faktu, že my, ľudia, na Zemi môžeme existovať. Ukazuje sa totiž, že by stačilo veľmi nepatrne zmeniť hodnoty niektorých fyzikálnych konštánt (konštanty gravitačnej, Planckovej, jemnej štruktúry, pomer hmotností neutrónu a protónu, rýchlosti svetla atď.), aby sme dostali vesmír síce fyzikálne možný, ale celkom určite bez života a najmä bez mysliaceho života... Dokonca ani hodnota Hubblovej konštanty nie je z hľadiska existencie nás, pozorovateľov, náhodná. Keby bola o rad väčšia alebo menšia, určite by sme neexistovali... Vyzerá to až neuveriteľne, ale z číreho faktu našej existencie by sme mohli bez akýchkoľvek pohľadov na oblohu a bez uskutočnenia akýchkoľvek laboratórnych fyzikálnych meraní dosť dobre odhadnúť hodnoty mnohých základných fyzikálnych či astronomických veličín.“ ([2], 365-366).

Dvaja francúzski vedci v uvedenom čísle **Kozmosu** idú ďalej a konštatujú, že „zo ‘životopisu’ vesmíru od jeho vzniku až po dnešný deň vyplýva, že na to, aby na konkrétnej planéte vznikol život, je potrebná neslýchane nepravdepodobná súhra tisícok podmienok na danom mieste a v danom čase. Vyzerá to tak, akoby naša existencia vo vesmíre bola výsledkom akéhosi výberu, urobeného už vo chvíli jeho zrodu, výberu, ktorý nás vydeľuje, ba uprednostňuje.“ ([1], 15).

Takto uvažujú niektorí prírodovedci, ktorí svojím „aby“ myslením podnietili teológov domýšľajúcich ich argumenty a vymýšľajúcich nové. Obdivujú predovšetkým usporiadanie Zeme. Niet vraj takého jej deja, takej jej vlastnosti, ktorá by tu nebola preto, aby mohol byť na nej život. Naklonenosť jej osi na ekliptiku, jej hmotnosť, ktorá si vie udržať

atmosféru, ale len takú, akú potrebuje život na nej, jej magnetické pole, gravitačné pôsobenie Mesiaca, jeho vzdialenosť od nej, jeho veľkosť, zemská atmosféra, veľkosť jej tlaku, vzdušné prúdy, voda, jej teplota, prúdenie, zvyšovanie sa jej objemu pri zamŕzaní, atď. atď. – to všetko sú vraj dômyselné zariadenia na to, aby sa na Zemi udržal život, dielo veľkého Programátora. Fantázii sa medze nekladú a zo všetkých strán sa na nás sypú stále novšie a udivujúcejšie argumenty dokazujúce veľkoleposť a účelnosť vesmírneho a pozemského usporiadania smerujúceho k vytvoreniu pozorovateľa – človeka.

Hoci sa finalitné myslenie opiera o kauzálne, má oproti nemu tú „výhodu“, že svojvoľne dáva ex post do súvislosti určité javy, „aby“ vznikol jav (v našom prípade život a človek), ktorého existencia bola vraj apriórne určená. Nezaťažuje sa hľadaním zložitých a prirodzených kauzálnych reťazí, ktoré tento jav vytvorili, ale priamočiaro robí z týchto reťazí zámery slúžiace konečnému cieľu. Ak sa tento cieľ nepripisuje dualistickému bohu alebo plánujúcemu vesmíru (panteistickému, monistickému bohu), ale atraktorom, klimaxom a iným prirodzeným faktorom, tak nezriedka zistíme, že rozhodujúca je pri nich hlavná príčina, ktorá nedovoľuje uplatniť sa vedľajším a „usmerňuje“ tak beh udalostí. Pohotovú antropomorfizujúce „aby“ myslenie už potom dokončí svoje.

Starý teleologizmus a teologizmus prežívajú teda renesanciu. Podľa pradávnych modelov si zamieňame účinok s príčinou a naopak, ibaže teraz už rozširujeme túto metódu aj na celý vesmír a žasneme nad dômyselnosťou usporiadania celého bytia, ktorého hlavnou starosťou bolo vytvorenie Nás, azda aby ho mal kto nielen pozorovať, ale aj obdivovať. Veľký Narcis si vytvoril malého Narcisa, aby spieval večnú chválu na neho. Rozmýšľame ako onen pán, čo bol uveličený múdrosťou toho, že pri každom veľkom meste je aj rieka. Vôbec si nemyslím a neverím tomu, že žiaden zo zástancov silného a finálneho variantu antropického princípu neprišiel na myšlienku, že by to mohlo byť aj naopak: že život a my sme tu jednoducho preto, lebo sú tu uvedené podmienky, aj ich úzke tolerancie, a že to, čo sa nám pri finalitnom pohľade zdá dômyselné a chcené, pri kauzálnom pohľade sa javí ako samozrejmé a nevyhnutné. Ani lupou však takúto úvahu nikde nenachádzam. Preto audiatur et altera pars.

Naša planéta a my na nej sme teda, ako sme počuli, akoby vybraní, vydelení a uprednostnení. Naš pozemský život by azda mal byť tomu všetkému primeraný. Lebo ak ešte aj univerzálne konštanty fyzikálnych zákonov majú také hodnoty, „bez ktorých by život nemohol existovať“, ak aj rýchlosť svetla, aj gravitačná konštanta sú prípadne také, aké sú preto, aby na Zemi mohol vzniknúť život a my, potom sú to prípravy, aké sme doteraz ani netušili, a popri ktorých bledne všetko, čo urobil pre nás starozákonný boh. Navyše, podľa kresťanskej viery človek už v raji zhrešil, stále hreší a je zaťažovaný dedičným hriechom, čím sa vysvetľuje tvrdosť jeho pozemského údely. Veľkodušný vesmír však o ničom takom nevie, a preto by ľudský osud mal byť oveľa lepší. Pozrime sa teda, ako naň človek reaguje, ako je spokojný s pätnásťmiliárdočnou prácou vesmíru vo svojej existencii, ako sa stará vesmír o neho dnes a ako to on prijíma.

Nik iný ako práve astronómovia nepoukázal tak presvedčivo na to, aké obrovské množstvo podôb, celkom iných než na Zemi, môže mať hmota vo vesmíre. Podôb nikdy netušených, desivo úchvatných vo svojej novosti, forme i obsahu, ešte zd'aleka nie celkom známych a sľubujúcich nové prekvapenia a ustrnutia. Hviezdne nebo nad nami nás dnes

napíňa azda väčšou úctou a obdivom než kedysi Kanta, lebo vieme o ňom oveľa viac a vieme, že ešte viac nevieme. Astronómia je jednou z najdôvtipnejších súčasných vied, pýchou ľudského umu a dômyslu, lebo je obdivuhodné, ako táto v podstate len pozorujúca (a modelujúca) veda vie prenikať do hĺbín vesmíru a vynucovať si odpovede na svoje otázky. Rubom tohto počinania je však jej veľká omylnosť.

Život je ďalšou formou existencie hmoty (energie, silových polí) vo vesmíre. Prečo by pri takmer nekonečnej tvorivosti vesmírnej hmoty nevznikli niekde aj podmienky pre život – tak, ako vznikli pre čierne diery, elektrónové hviezdy, skrytú hmotu a iné zvláštnosti, hoci, dozaista, život je zo všetkých doteraz nám známych foriem najzložitejší. Jeho zložitosť a (doterajšia) jedinečnosť nie sú však argumenty pre jeho vyvolenosť. Sú azda vyvolené aj čierne diery, singularita vôbec, ktorá presahuje naše chápanie? Možno, že mnohé podmienky pre život vznikli aj inde, no niečo chýbalo. Možno, že inde vznikli lepšie podmienky než na Zemi a že život je tam dokonalejší. Možno, že inde je iný, než je ten náš. Občas sa stretávam s argumentom, že nebyť života, dané fyzikálne zákony by pripúšťali existenciu vesmíru aj s úplne inými vlastnosťami. Tento vesmír však nevznikol, čo malo nepochybne prirodzenú príčinu, ktorú treba hľadať a nešpekulovať, že teda kvôli nám bol vytvorený špecifický vesmír.

Život na Zemi nepotreboval programátora, aby mohol vzniknúť, tak, ako ho nepotrebuje dážď. Keď sa splnia všetky podmienky vzniku dažďa, musí pršať, a keby nepršalo, bol by to zázrak a meteorológovia by sa búrili. Keď sa podmienky zmenia, padá sneh alebo krúpy. Prípadne nepadá nič. Na Mesiaci neprší, hoci podmienok pre dážď je vo vesmíre asi veľa. Je to zámer, že na Mesiaci niet dažďa? A je to dobre pre človeka, ktorý zakrátko bude zaľudňovať Mesiac a bude si naň musieť nosiť vodu, vzduch a iné elementárne potreby? Na to vesmír nemyslel? Alebo si azda nepraje, aby sa človek sťahoval na Mesiac, Mars? Človek sa tam však napriek tomu usadí a vytvorí si vhodné podmienky sám.

Dozaista, aj keby bol vesmír pracoval smerom k človeku toľké miliardy rokov, neznamená to, že by jeho život mal byť idylický. Idylickosť na žiadnej úrovni k vesmírnejmu bytiu nepatrí. Aj kameň vzdoruje silám, čo sa snažia ho rozložiť. Je však proti všetkej logike, ak tvorca po vytvorení svojho korunného diela pracuje do istej miery na jeho zničení, ba ak mu dá všetky schopnosti, aby sa zničilo samo, ak ich v ňom dokonca rozvíja a ak ono pri tomto sebaničení ničí aj kúsok samého vesmíru – predbežne len svoju rodnú matku Gaiu. Pozorovateľ je najmenej zo všetkých tvorov spokojný s vesmírom, svojím otcom, a robí všetko, aby jeho dielo zmaril, priam vysmial. Človek je najväčší a stále väčší vzbúrenec proti vesmíru. Pritom vesmír sa bráni len chabo a nedôstojne, priam primitívne. Metá blesky a kamene do rozmyšľajúceho tvora konštruujúceho atómovú bombu, budujúceho genetické inžinierstvo a elektronické informačné diaľnice. Ak sa človek dnes vlastnej činnosti už priam ľaká a cúva, tak len preto, lebo sám zbadal, že si podpisuje konár pod sebou.

Život je výber a hodnotenie, teda v istom zmysle aj protest. Toto prijímam, toto nie, to mi je nepríjemné, škodlivé. Neprijímanie, odmietanie stretávame už v anorganickej prírode, no čím vyššie stúpame, tým je širšie, výraznejšie a uvedomenejšie. Človek je už otvorený, všestranný a z veľkej časti systematický a stelesnený protest proti všetkému: proti anorganickej prírode, proti organickej, proti sebe, svojmu telu, duchu, proti svojim

výtvorom, proti bohu, proti bytiu. Veľký nespokojenec, ktorému nie je nič dobré a ktorého bytostným určením je všetko pretvárať. Tvrdo bojuje aj o to, aby sa mohol stávať stále lepším pozorovateľom vesmíru, ktorý mu veľmi ťažko vydáva svoje tajomstvá a veľmi ochotne mu dovoľuje hlásať o sebe (vesmíre) bludy.

Človek je otvorenou, stále prudšie sa vyvíjajúcou bytosťou, obdarenou rozumom, hlavným nástrojom budenia nespokojnosti. Tvorí a pretvára v skutočnosti i vo svojej hlave, vymýšľa nové možnosti, ktoré potom realizuje, skúša, koriguje. Aby bolo všetko inak, lepšie, vyhovujúcejšie, podľa jeho stále sa meniacich a narastajúcich požiadaviek, ktoré sú čoraz odlišnejšie od toho, čo je. Nebuď vôľa tvoja, vesmír, ale vôľa moja, hovorí svojim dielom tento živelný ateista alebo, po novom, akozmista a presadzuje sa proti vesmíru. Či aj na svoj prospech, to je iná otázka.

Život a zase najviac človek vôbec nie je spokojný ani so špecifickými podmienkami, ktoré mu vesmír toľké miliardy rokov chystal, a má aj k nim množstvo výhrad. Základné podmienky sú pre neho úplnou samozrejmosťou, no aj tie treba upravovať. Ak už podmienky pre život boli vybrané, život robí ďalší výber. Človek je vo svojom meradle aspoň taký tvorivý ako vesmír. Ale zamýšľal vesmír toto všetko? Musí byť tvorivý práve človek, pre ktorého bolo vytvorené všetko ostatné?

Plánovaný pozorovateľ sa teda zmenil na asi nežiaduceho experimentátora, s vlastnou vôľou a rozumom, odmieta palác, ktorý mu pripravil vesmír, a prebudováva ho. Žeby práve v tom bol jeho hriech voči vesmíru? Musí sa však búriť, ak chce prežiť, už aj preto, lebo otec vesmír a matka Gaia mu chystajú nepochopiteľné nástrahy usilujúce často o jeho život: prírodné pohromy, vesmírne katastrofy v podobe rôznych kozmických žiarení, najviac však zrážok s vesmírnymi telesami, boj o život, choroby a iné. Podľa M. Raupa doteraz žilo na Zemi asi päťdesiat miliárd rôznych druhov, pričom 99,9 % z nich vyhynulo. „Vymieranie je nesporne kombináciou zlých génov a smoly. Niektoré druhy vymierajú, pretože sa nemôžu vyrovnáť s podmienkami svojho normálneho prostredia alebo preto, že ich vytlačujú šťastnejší súper alebo premožiteľia. ...Domnievam sa, že väčšina druhov vymiera preto, že sa im nedostáva šťastia. Hynú, pretože sú vystavené biologickým alebo fyzikálnym záťažiam, s ktorými sa v predchádzajúcej evolúcii nestretli, a nedostáva sa im času, aby sa s nimi vyrovnali mechanizmom darvinovského prírodného výberu.“ ([3], 163). Za najpravdepodobnejšiu príčinu vymierania druhov pokladá Raup zrážky Zeme s vesmírnymi telesami.

Je to totiž ironia (alebo zákonitosť?) dejín, že antropický princíp sa propaguje a vraj aj ujíma práve dnes, keď si geológia a astronómia začínajú všímať javy, o ktorých sa donedávna vedelo málo a ktoré svedčia o tom, ako trestajúco otcovsky sa o život na Zemi stará vesmír odvtedy, čo vôbec Zem existuje. Až teraz astronómia zisťuje, koľko rôznych väčších-menších telies križuje dráhu Zeme, s viacerými sa Zem raz – podľa P. Daviesa – „určite zrazí“ a až teraz si geológia začína všímať a objavovať množstvo kráterov po zrážkach v minulosti, ktoré erózia ešte nestačila zahladiť.

Počuli sme, že podľa finálnej verzie antropického princípu, keď raz inteligentný život vo vesmíre vznikol, už nikdy nezanikne. Ale ani podľa samých astronómov to tak nie je, aspoň nie na Zemi. Možno, že aj tí, čo vytvorili uvedenú verziu, zároveň hlásajú dnes všeobecne prijímanú hypotézu, že o päť miliárd rokov sa Slnko začne zákonite rozpínať

na červeného obra a všetky terestrické planéty vrátane Zeme sa aj s pozorovateľom vyparia. Vesmír chystá na nás totálnu pohromu – ako starozákonný boh potopu. Pravda, ak sa človek toho veku na Zemi dožije a nedostane zničujúci pozdrav od vesmíru oveľa skôr. Jedno z nedávnych vražedných telies dopadlo na Zem asi pred šesťdesiatimi miliónmi rokov v podobe obrovského balvanu, kedy vyhynulo množstvo druhov, medzi nimi aj dinosaury. Ale k veľkým impaktom dochádza vraj priemerne každých dvadsaťpäť miliónov rokov, takže teraz je na rade pozorovateľ. K impaktu, ktorý už môže zničiť civilizáciu, dochádza však vraj už každých trisťtisíc rokov. No pozorovateľ už teraz rozmýšľa, ako sa brániť. Chce na Zemi prežiť aj proti vôli svojho nežičlivého otca. Alebo sa odsťahuje zo Zeme na planétu inej stálice? Dodnes o žiadnej nevieme. Ale možno. To však nič nemení na fakte, že vesmír sa ho usiluje zničiť. Na tú planétu nebudú dopadať telesá, jej materská hviezda sa nebude rozpínať? Chudák človek – vesmírny Ahasver, trestajúcemu vesmíru neujde. História so starým Kronom, čo pohlcoval svoje deti (len Dia ukryli a tak ho zachránili), sa stále opakuje.

Človek je svojím pozemským životom, svojím tvrdým údelom a sebou samým natoľko vystrašený a zneistený, že sa snaží tento údel zlepšiť nielen vedou, technikou, reformami politického a sociálneho života, ale aj vierou a nádejou, náboženstvom. Chce sa odprírodiť, odbiologizovať, zbaviť svojho tela a všetkej pozemskej tiaže a po smrti sa z nej navždy vymaniť. Chce byť duchom, protikladom zaťažujúcej hmoty. Túži uniknúť zo svojej osamotenosti, vystrčenosti, „privilegovanosti“ kamsi preč, do transcendentna, ktoré rozhodne nie je na Zemi ani nikde vo vesmíre, ale je ich opakom, protikladom – nebeským rajom, večnou blaženosťou. Lebo vie, že vesmír a Zem sú z jedného cesta a že odtiaľto mu blaženosť nepríde. A nechce tam byť sám, chce byť s niekým, komu na ňom záleží, kto mu rozumie – s bohom, napriek tomu, že sám tento boh je pôvodcom obávaného bytia. Na tejto nelogickosti vidno silu jeho iracionálnej túžby. Pokiaľ si človek chce vytvoriť raj na samej Zemi, ako to chceli rôzne sociálne hnutia, často chce radikálne pretvoriť ľudskú prirodzenosť (marxizmus) a vytvoriť novú, neživočíšnu, nepozemskú. Napokon, človek si tvorí mravnosť ako otvorenú formu boja proti časti svojej prírodnosti a prirodzenosti.

Tieto snahy sú zlým vysvedčením pre vesmír a jeho dielo na Zemi.

No vesmír a Gaia umožňujú človeku zničiť sa aj inak, zvnútra, jeho vlastným usposobením. Prírodná výbava človeka sa vývojom jeho kultúry nijako neodbúrала, naopak, rozjatriła, vycibрила a znásobila, a to predovšetkým vďaka jeho rozvoľnenosti a rozumu, ktorým bojuje aj za svoje pozemské dobro. Dnes už vieme, že je schopný zničiť sa v mieri i vo vojne, a to oveľa efektívnejším a efektnejším spôsobom než nejakým impaktom alebo potopou sveta: atómovou bombou, chemickými, bakteriologickými zbraňami a ekologickou krízou, ktorá je sumárnym názvom komplexu jeho súčasných, zdanlivo alebo skutočne už nezvládnuteľných kríz. To sa uvidí v nasledujúcom tisícročí.

A to sme ešte len na začiatku éry génového inžinierstva, ktoré sľubuje biologický život nie zničiť, ale pretvoriť podľa potrieb človeka. Po anorganickej hmote prišiel rad na organickú, lebo ani tu mnoho vecí nevyhovuje. Život v podobe človeka je nespokojný sám so sebou a koriguje sa. Treba vytvoriť nové formy života – tak, ako sa vytvorili umelé hmoty. Nepochybne zase s veľkým rizikom ako všetko, čo človek koná. Stále aktívnejší,

stále viac si pomáhajúci človek sa stále viac pohybuje na pokraji vlastnej záhuby. Prečo vytvoril vesmír práve z pozorovateľa najrizikovejšiu bytosť?

Niektorí autori ako P. Davies v knihe *Posledné tri minúty* špekulujú však o tom, že práve geneticky zmanipulovaný alebo poloelektronický človek sa vo vesmíre uchytí a prežije. Možno to však nebude človek a hovoríme len o ňom. Nie je uspôsobený ani len pre život na Mesiaci. Vesmír ho vytvoril len pre Zem.

Pritom blúdivosť človeka nie je jeho vina, zlá vôľa, rozmar. Je to dôsledok protirečenia a nerovnováh v ňom samom, ktoré sú najväčšie v živočíšnej ríši. Rozum ho ťahá a ženie dopredu, pritom človek nepredvída všetky následky svojich činov a názorov a jeho pravdy a dobrá sa mu pod rukou menia na omyly a zlá. Tak sa dostáva tento učen-čarodejník do stále väčších kríz.

Nepomáha mu ani fakt, že život vôbec experimentuje, že postupuje metódou pokus-omyl, a tak sa predsa len udržuje a posúva dopredu. Takto postupuje práve najviac človek, dnes už vo vede celkom zámerne, no je zarážajúce, že práve veda mu pomáha dostať sa aj do najväčších kríz, povedzme do dnešnej ekologickej krízy. To znamená, že experimentovanie úplne neodstraňuje jeho omyly, ktoré sa môžu znásobiť a zaviesť ho do slepej uličky. Ani vo svojom najkritickejšom poznaní nemá spoľahlivé orientačné body.

Tieto a iné vlastnosti naznačujú, že človek môže byť aj nepodarkovým tvorom. Má šance prežiť, vie síce aj ako, ale protirečenia a disproporcie v ňom sú príliš veľké na to, aby ich vždy vedel a ešte častejšie aj chcel zvládnuť. Jeho biologická evolúcia sa vraj skončila a nastúpila kultúrna. No biologické dedičstvo sa z neho nestratilo, pracuje ďalej, ba rozjatriło sa a rôzne podmieňuje kultúrnu, oveľa prudšiu evolúciu, ktorá sa tým deformuje a dostáva do nebezpečných kolízií s prvou. Deväť desiatín nášho života sme vraj boli zbieračmi plodov a lovcami, máme v krvi vtedajší životný štýl, ktorý však už vôbec nevyhovuje dnešnému a robí nás slepými pre akútne nebezpečenstvá, ktoré si vyvolávame sami. Napríklad naša terajšia agresivita vie byť oveľa väčšia, než bola v zvieracom stave, no dnes máme v rukách vyhladzujúce zbrane. Náš niekdajší kmeňový spôsob života dnes vo forme nacionalizmu podstatne sťažuje akútnu potrebu globálneho spolužitia. A nemáme zmysel pre pomaly narastajúce, ale smrteľné nebezpečenstvá, ktorými sme dnes obklopení najviac atď.

Všetko nasvedčuje tomu, že práve človek sa Gaii a vesmíru akosi vymkol z rúk a hrozí zničením Gaie i seba. Život je vôbec z veľkej časti sebahohlcovaním a je nepochopiteľné, prečo vesmír, ktorý sa k nemu dopracovával, mu dal takúto vlastnosť. Prečo život žije najviac z iného života? Prečo dal človeku schopnosť zničiť seba i ostatný život na Zemi, keď práve on má byť vrcholom jej života? Vytvoril ho vôbec vesmír, a nie Satan, aby zničil dielo Vesmíru? Dá sa seriózne uvažovať o tom, že človek je nepodarkovou mutáciou, o bytí či nebytí ktorej sa azda práve teraz rozhoduje. Aj viacerí astronómovia sú toho názoru, že pokiaľ vo vesmíre existujú inteligentné civilizácie, musia sa zákonite vyhubiť. Vzorom pre tieto úvahy im môže byť len človek.

Toto všetko podporuje názor, že hoci pozorovateľ na Zemi vznikol, nevytvorili sa všetky vhodné podmienky pre jeho úspešnú existenciu. Namiesto blahodarného dažďa prišiel aj sneh a krupobitie. Alebo sa niektoré podmienky zmenili. Ak život na Zemi citlivo závisí od toľkého množstva parametrov, potom stačia malé zmeny niektorých z nich

a život sa zmení, deformuje. A tieto zmeny sa dejú. Prichádzajú z vesmíru a od človeka. Za všetky je však zodpovedný vesmír, ktorý takto koná proti svojmu doterajšiemu zámeru. Aspoň z hľadiska antropického princípu.

Skôr však musíme pripustiť, že o veci hovoria zástanci tohto princípu, nad názormi ktorých sa možno už o niekoľko desaťročí budú potomkovia len usmievať. Nedostatočnosť ľudského rozumu sa totiž týka aj astronómie a kozmológie. Onedlho môže celá teória veľkého tresku aj s antropickým princípom patriť do výnimočne bohatého múzea astronomických omylov tak, ako do neho dnes patrí geocentrizmus, hoci sa vedel ešte za čias Kopernikových brániť pádnymi vedeckými, a nielen biblickými argumentami. Skúpy vesmír nedal pozorovateľovi ani také dokonalé vybavenie, aby ho mohol adekvátne pozorovať, ani taký rozum, aby mohol o ňom adekvátne uvažovať. Dodnes mu umožňuje o ňom hojne tárať ako napríklad v astrológii. Nepodporuje ju však aj antropický princíp? Ak život na Zemi ovplyvňuje azda všetko vo vesmíre, ak je všetko v ňom naň nastavené, prečo nie aj pohyby a zoskupenia planét?

História sa často v novej podobe opakuje a po páde geocentrizmu a otrasenom stredovekom teleologizme sa už v novoveku, v dobe rozbiehajúceho sa mechanizmu, vynoril ako reakcia naň nový a široko rozvetvený, hoci v porovnaní s dnešným prízemnejší, pretože pozemsky zameraný, teleologizmus a teologizmus. Vypočujeme si o tom Feuerbacha, ktorý ho podrobne študoval.

„Čím intenzívnejšie sa strácal teologický duch, tým extenzívnejšie sa rozširovala teológia, takže ľahkoverný prírodovedec a učenec Atan. Kircher, jezuita, ktorý zomrel roku 1680, mohol uviesť až 6551 dôkazov existencie boha. Ako sa však neskoršie zmnohonásobila teológia! Nebolo prírodnej oblasti, ktorej by nezodpovedala zvláštna teológia. Tak existovala astroteológia, litoteológia, petinoteológia, insektoteológia. Aj zvláštne druhy zvierat mali svoju zvláštnu teológiu. Keď sa r. 1748 zjavili obrovské húfy kobyliiek, ešte toho istého roku ich pastor primarius Rathlef Diepholz napadol a vyfabrikoval svoju vlastnú akridoteológiu (t.j. *Teológiu kobyliiek*, Hannover 1748), kde sa okrem iných dôkazov „veľkého božieho rozumu“ vyskytuje aj tento: „Boh im urobil podlhovastú hlavu. Ústa majú naspodku, aby sa pri žraní nemuseli hlboko skláňať a mohli potravu pohodlne a rýchlo uchopiť.“ Nebolo v prírode ničoho, čo by nebola teológia adoptovala a čomu by nebola odkázala svoje sväté meno, a to na pamiatku, z vďaky za služby, ktoré jej preukázalo v boji proti ateizmu. J. A. Fabricius napísal hydroteológiu a pyroteológiu, istý superintendent vo Pfedelbachu napísal *Duchovnú školu o snehu*, P. Ahlwardt napísal *Brontoteológiu čiže rozumové a teologické úvahy o blesku a hrome*, J. S. Preu napísal *Seizmoteológiu čiže fyzikálnoteologické úvahy o zemetrasení*, iný napísal *O daždi ako svedectve existencie Boha*. Aj obludy, z ktorých sa mohlo poukazovať predovšetkým na vnútorný vývoj prírody, ba aj čerti boli vymenovaní za doktorov teológie. Tak učený J. C. Schwarz mal vstupnú reč na tému *De usu et praestantia daemonum ad demonstrandum naturam Dei* (*O užitočnosti a znamenitosti démonov pre dôkaz božej prirodzenosti*. Prekl.), Altdorf 1715. Ba nebolo orgánu v ľudskom tele, ktorý by nemusel teológii poslužiť ako vražedný nástroj proti ateizmu. Nie z idey dokonalosti, z pojmu božstva, ale z očí, z uší, zo srdca, z mozgu, z jazyka, z rúk, z nôh, z chrbtice, zo žalúdka, z pohlavných orgánov sa teraz čerpali dôkazy existencie boha. Mysliaci prírodovedci prehliadali alebo dokonca

zavrhovali snahu vyhľadávať a uvádzať božie ciele v *jednotlivom*, a to pod zámienkou, že je to trúfalosť, v podstate však preto, lebo videli alebo aspoň tušili, tak ako Bacon a Descartes, neplodnosť teleológie.“ ([4], 105-106).

Svojsky reagoval na tieto názory ešte Voltaire, ktorý ironicky poznamenal, že nos máme na to, aby sme mali na čom nosiť okuliare. A Hegel, sám teleológ, ale na vyššej úrovni, dodal, že korok rastie na to, aby sme mali z čoho robiť zátky do fliaš. Dá sa dodať, že aj stromy rastú kolmo preto, aby nám nepadali na hlavy, že vrchy a údolia sú na to, aby sme sa mali kde lyžovať (ako ma kedysi ubezpečoval môj vysokoškolský kolega, inak vynikajúci matematik). Nezáväzná teleológia má neobmedzené pole špekulácie.

Vajatali teda hory a narodila sa myš; myš, ktorá nie je spokojná s ich vajataním, s horami a so svojou dierou vôbec.

Človek je nepochybne dieťa Zeme a vesmíru. Hoci je veľmi špecifický, je z jeho cesta a nič nielen ľudské, ale ani pozemské a vesmírne nie je mu cudzie, aj keď je to pretavené do ľudskej formy. Ani v jeho duchu, kultúre, ktorými sa zdanlivo povznáša ponad prírodu, nie je nič neprírodné. Ba je to občas nespútanejšie než ostatné prírodné, ktoré je proti jeho výčinom primitívne. Ľudský duch, nie telo zničil prírodu a chystá sa zničiť i človeka. Duch, nie telo je najnespútanejšou prírodou v človeku a snívanie o blaženosti ducha bez tela je nezmysel. Človek je len prírodou, ale v novej forme jej existencie, je vesmírnou kuriozitou v našom kúte vesmíru tak, ako sú iné kuriozity v iných jeho kútoch. Jadro Galaxie má svoju čiernu diery, Zem má človeka.

Prijateľný je len monistický princíp: Je len jedna prírodná danosť, „podstata“, či ju už nazveme hmotou, duchom, energiou, silovým poľom alebo inak. Všetko sú to formy jej existencie. Len tak môžu na seba navzájom pôsobiť, tvoriť sa a ničiť, vytvárať nekonečnú pestrosť javov. Ak vesmír skutočne vznikol z pôvodného „praatómu“ veľkým treskom, potom všetko budúce muselo byť v praatóme potenciálne obsiahnuté, lebo, ako pripúšťa aj súčasná astronómia, z iných vesmírov, ak existujú, nemôže do nášho nič preniknúť. To znamená, že v ňom boli potenciálne obsiahnuté aj podmienky pre život, aj pre človeka, jeho ducha, kultúru. Potenciálne tak, ako je rastlina obsiahnutá v semene. Či však zo semena vyrastie rastlina, to závisí od mnohých podmienok – a často aj nevyrastie. Vôbec nikde nebolo určené, že život a človek – pozorovateľ musí vzniknúť a že keď už raz vznikne, musí sa aj udržať. K čomu všetkému má vesmír ešte dispozície, no nevznikne to, lebo sa pre to nevytvoria podmienky!? Ani na Zemi nevznikli mnohé veci, lebo ona ich nevedela vytvoriť a vytvoril ich až človek. Človek pokračuje v tvorivosti, ale aj ničivosti vesmíru a Zeme.

Vyzerá to skôr tak, že život vznikol napriek množstvu nepriaznivých faktorov, ako zákutie na malom ostrovčeku, na ktorý útočia rozbúrené vlny. Lebo vôbec nie všetky vesmírne faktory mu prajú. Samo Slnko vysiela na Zem aj zničujúce, nielen životodarné podnety. Život vznikol im navzdory, je negentropiou proti entropii, je protestom aj proti tým silám, čo mu prajú, je vzopätím proti absurdite bytia, veľkým „Nie, to nie je možné“, ktoré jej hádže do tváre. Človek sa bráni účelnosťou, zmysluplnosťou, ľudskými poriadkami, zákonmi, mravmi, optimistickou optikou, vierou, láskou a nádejou – všetkým, čo si vybudoval vo svojom skleníku, aby mohol žiť v púšti a mraze. Najvýznamnejšiu úlohu tu má náboženstvo snažiace sa vidieť čierne ako biele. Nič nie je absurdné, všetko má zmy-

sel, aj keď skrytý, neznámy. Áno, má ho aj nepriazeň bytia a žitia, namierená proti nám, lebo my sme zlí, nie toto bytie. Všetko je objektívne dobré, má to dobré zámery s nami. Potom sa dá dýchať, žiť a trpieť. Znesieme, uveríme všetko, len nech to nie je očividne absurdné, lebo tu je náš rozum bezmocný. Azda na nič iné nebolo v dejinách vynaložené toľko úsilia ako na popretie vesmírnej a ľudskej absurdity, ako to dokazujú dejiny teológie. Ale márne. Absurdita je silnejšia, podomieľa náboženstvo a entropia víťazí nad negentropiou. Napokon, život vzpierajúci sa absurdite je sám ňou presiahnutý, zase najviac ľudský. Človek je aj rozmyšľajúca, a preto oveľa nebezpečnejšia absurdita než akákoľvek iná. Absurdita, ktorá ním absurdne protestuje proti sebe samej. Ved' aj všetky jeho protesty proti nej má len od nej. Konáme a myslíme absurdne, iba že to v danej chvíli nevidíme a utešujeme sa nádejou, že sme iní, lepší než všetko ostatné, že to transcendujeme. V tom je tragickosť vesmírneho monizmu a imanentizmu, ktorému podlieha aj človek-Prométeus, prikovaný naveky ku skale a vydaný napospas ničivým silám za túžbu po neabsurdite, za hriech vzbury proti monizmu, za snahu po ozajstnej transcencii.

Proti antropickému princípu zastávam tézu, že život, a najmä človek je ľavobočkom vesmíru, ktorý ho podlamuje a ničí rôznymi silami, až ho napokon úplne zničí a vyhladí; „aby“ nebolo svedkov absurdity, vzbúrencov, vedomia a svedomia.

Antropický princíp je laický, logicky ťažko stráviteľný konglomerát dualizmu a monizmu, starej ortodoxie a panteistického kacírstva. Pri dobrej vôli môžeme v ňom vidieť ponášku na Spinozu, ešte viac na Hegela a iných autorov. Aj u Hegela si svetový duch tvorí človeka, aby jeho myslením a kultúrou dospel ku sebauvedomeniu, aby mal v ňom „pozorovateľa“, poznávateľa a aby sa tak vlastne dovŕšil, stal ozajstným, sebauvedomeným duchom. Aj u Hegela sa svetové bytie vyvíja zo začiatočného, naskrze abstraktného nič, totožného s niečím a potom sa skonkrétňuje a rozrôžňuje. Aj u neho je teda budúce bytie potenciálne obsiahnuté v prvotnom stave, lebo „zvonku“ do neho nič nevniká. Ponášok – určite neuvedomených – na tohto autora je v antropickom princípe viac. Na rozdiel od Hegela však v antropickom princípe, aspoň v jeho analyzovaných variantoch vesmír od začiatku vie, že chce vytvoriť človeka. To nevedel ani Hegelov svetový duch, ktorý sa začal vyvíjať k sebauvedomeniu len z vlastnej vnútornej nevyhnutnosti, ani starozákonný boh, a preto ani v jednom doterajšom systéme nie je myšlienka priprav svetového bytia na vznik človeka tak márnomyseľne zdôraznená, veľkodušne rozvrhnutá a starostlivo „doložená“ ako v antropickom princípe. No ani tento princíp sa nevymaňuje z protirečení, do ktorých sa dostáva – popri teológii – v dôsledku toho, že človek je slobodný, že je odbojníkom a koná proti princípu, z ktorého vzišiel. V antropickom princípe je to ešte zložitejšie než inde, lebo aj vesmír je odbojný proti nemu.

Nemá však zmysel tento princíp takto analyzovať, lebo jeho tvorcom tieto myšlienky sotva napadli. Jeho zdroje treba hľadať asi v mentalite súčasného človeka. Dobové nálady, výhlady do budúcnosti sú skôr pesimistické než optimistické, tradičné náboženské viery strácajú živnú pôdu, lebo dnešnému životu sa prihovárajú veľmi málo a moderná a postmoderná filozofia sa tiež nepýšia nájdením elixíru života. Astronómia, ktorá prudko preniká do útrob vesmíru, odhaľuje v ňom absurditu, nezmyselnosť, fyzikálno-chemické procesy, ktoré sa síce „vyvíjajú“, ale smerujú odnikadiaľ nikam. Je azda expanzia a potom prípadná kontrakcia vesmíru významná, zmysluplná, potešiteľná, nádejná?

Majú výbuchy supernov, elektrónové hviezdy s ich šialenou rotáciou, skrytá hmota, kvazary a iné čudá nejaký význam, zmysel? Čo to je, na čo to je, čo s tým? Astronómovia sa odhalenej absurdity zľakli, a tu im celkom dôsledne, na základe psychologického zákona kontrastu napadla myšlienka na život, najmä na človeka, na jeho odpradávná proklamovanú významovosť a významnosť, účelovosť a účelnosť, zmysluplnosť, úsmevnosť, radosťnosť, slobodu, tvorivosť, vývojovosť. Áno, on kompenzuje absurditu a keďže stojí na vrchole vývinu, vesmír si ho vyvolil a pracoval k nemu. Takto získava aj sám vesmír pozitívny význam a absurdita sa stráca. Aj z ľudského života. Človeče, si vyvolený a nezhynieš! Nevyhubia ťa impakty, pozemské katastrofy, ekologické krízy, vojny, tvoja vlastná blúdivosť, ba ani rozpínajúce sa Slnko, lebo v antropickom finalitnom horoskope máš napísané, že keď si už raz vznikol, už nezanikneš. Pokračuj teda tak ako doteraz, hoci svoje si vytrpiš. Vesmír a tvoj osud je už taký.

Dnešný človek dostáva teda novú vieru a nádej, síce nelogickú, ale to je práve to, čo tejto nálade nevadí. Potrvá určitý čas, kým sa všeobecne zistí, že je absurdná, ale dovtedy vykoná mnoho pozitívneho. A o to ide. Ako v celom poznaní.

LITERATÚRA

- [1] Rozhovor Vesmír nie je absurdný. In: Kozmos, č. 3, Hurbanovo 1995.
- [2] GRYGAR, J.: Vesmírná zastavení. Praha 1990.
- [3] RAUP, D. M.: O zániku druhů. Praha 1995.
- [4] FEUERBACH, L.: Človek stvoril boha podľa svojho obrazu. Bratislava 1965.

PhDr. Teodor Münz, CSc.

Vansovej 5

811 03 Bratislava

SR